

վերեւայ Ուսհայաստանի: Առաջին Արշակունեաց տոգրանքն էր լոյ՛ «Արշակ Մեծ» (Արշակ Ա-ն) և, եւ առաջին առհասարակ Արշակ Ձ. (Միհրդատ Ա) առաւ նոյն տոգրանքը, եւ այն՝ ինչպէս նոյն տոգրայէ գործերը կը ցոյցնեն՝ իրաւամբ: Բայց նաեւ իւր յաւերժները (Արշակ Ի-ժ-Ս) նոյն տոգրանք չեն կրեր, այլ պարսեան, միայն «Արշակ Մեծ» և, որ օրինակի համար երբ ընդհակառակն Տիգրան Մեծ Հայոց նոյն եւ ուրիշ աշխարհները գրուելով՝ կ'առնու նոյն «Արշակոյց տոգրայ», տոգրանք, իւր ժամանակակից Արշակունեին միայն «Արշակ մեծ» է: Եւսմանոյց գէպը Առաւանտն օրով եւ պետութեան այն վիճակի մէջ «Արշակոյց տոգրայ», իրագր ի գէպ չէր: Արշակունեի Արշակ ՅԻ (Հրաւստ Գ) գրուեց Տիգրանեան նոյն աշխարհները, եւ կը սկսի գրամետրոս վրայ: Արշակոյց տոգրայ, յարկերունց, իւր տպով, ինչպէս պարզ կը տեսնուի Հնդկականի հայտարարման ալ (Հմտ. Զ, նաեւ, յարկերունց հայտարարմ.՝ էջ 189—201), Առաւանտն Ա օրով արեւ է «Արշակոյց տոգրայ», եւ այն՝ Հայաստանի մը գրամ՝ բաւարարին առհասարակական է: Յիշեալ խորագրով երեք պղնձեաներ կան Հնդկականի հայտարարման մէջ, եւ այն՝ ինչպէս յիշեցինք՝ Միհրդատայ Ա պատկերները, եւ նոյն տոգրային գոհնիցանաց շարքեր իւր մը կը կապեն. (տես Յուստան էջ 31) իսկ «Արշակ Նսիկտոս», յարկերունցը չենք գտնիք Հնդկականի հայտարարման մէջ այս ժամանակներէն թուին Արշակունեաց գրամով մէջ, այլ շատ ուշ՝ Արշակայ Ի կամ Գառաւորայ օրով, ինչպէս պիտի յիշեցնէ: Իսկ այս փոքր Գառաւորայի եւ Գառնիների ածանցանք «Արշակոյց Նսիկտոս»-ի, գրամետրոսն անման են՝ զոր մեր Հնդկականի հայ Արշակունեացի ինչպէս, եւ այն Առաւորայի Ա: Այս մասին վնայ: — Ժամանակակից պատմական մասին շատ բան չենք գտնիք: Առաւանտ Ա, որ Փրիսպապանայ երբորդ օրդին կ'ըսուի, Տիգր էր երբ գոհնէ ելաւ: Եւսմանոյց գէպը պետութեան իրերը լայն գէշ էր: Ըստ առանգութեան՝ Սկիւթացիք Պարթեւառանուն աւերելէն ետքը ինչնէն գարանն իրենց աղջկ: Բայց Գառաւորայի կը կարծէ թէ այնպէս դիւրամ լինցան ըլլաւ, Տիգր էր երբ գոհնէ կ'ըսէ, Հրաւստայ յաւերժը ստիպուան իսկ եր հարկ տա Սկիւթացաց (ըստ Յուստ. Արաք. Հակոբ. 88, 2): Գարեւալ Պարթեւական աշխարհային մասին Սկիւթացիները տեւականապէս գրուան ըլլաւ եւ, որմէ մնացան է ցայժմ ալ անպէս՝ Սոսանան, նոր՝ Սիւսանա: իւր կողմեն ներքին խռովութիւնը ալ պակաս չեն, ինչպէս Հայկազարեայի իր վրային: Թաւանն էր որ Սկիւթականը ալ օգտուէր ռաբէին իրաց այս վիճակէն: Հրաւստ Բ նոր աշխարհակալան այն կողմնաց վրայ դառն եր զԻ-Հեմերոս Վրկանային. որ պատերազմացաւ Մեծանացաց դէմ, եւ խառնութեանը եւ անդիւթականացի փորձուցի Բարեւալ-Սկիւթացի եւ ինչկոցաց հետ: Արգ գառնացեալ Սկիւթացիք օտը ելան եւ դառն ասնիքներով ուղաննցին զԻ-Հեմերոս. (պայտեա կ'ուզէ Գառաւոր. 79՝ Դիոդորի մէկ հատարանը): Գրուուի թէ երբ Սկիւթականցի տոգրային պատգամաւորութիւն խաւարեցին՝ ներսմ խոնարհու, պատասխան տուան ըլլայ Առաւանտ թէ բաւոր Սկիւթացաց տաք փոքր պիտի ապր: Բայց բան մը չեղաւ. զանից որ Առաւանտն Յոնարացաց դէմ պատերազմութեան ասնին իրերէն վրայ վէրը մ'առնելով մեռաւ, զի ժամանակ թագաւորութիւն: Այս պատերազմից միջ զարմանալի է որ Առաւանտ Ա կ'առնու Նսիկտոս (Յուստ. 89) տոգրանք, որ տոգրական ալ չէ Պարթեւացիներէն: Բայց իրենց փորձուցի անմանքն իրենց ընկնող Սկիւթացացի դրոյ, բայց բուն մեծ Հակառակութեան մ'որ պետութեան ընդհանուր խեղճ վիճակին նայելով: (Տես Գառաւոր. 78—81)

(Արշակ թ. Գ) Միհրդատ, Ի, 123—88 Ն. Բ. 35 կտոր՝ երկու խմբով, պարիսնը՝ նախ գրամետրոս՝ որոնց վրայ տոգրային գրուելն ապարդի, եւ երկրորդ՝ գրամետրոս որոնց վրայ տաղաւարան է: Ա խումբ.

Թ. 1 Չորեքդրաման՝ Միհրդատայ Բ պատկերը կը ցուցնէ երկայն լիւսօրեցի մը՝ ծայրը արածել, երկայն գտնգուրներ, ապարոջ, մանեակ եւ լան-Հայպանայ: Եւստանոյց՝ Արշակ բարձր թիկնա-գահի վրայ՝ աղեղնաւոր: Արձանագիրը՝ Բասիլեւոս մեղաւոս Արսաօսու եւսրդետու եփաօսոս քալ փալէլլոցոս («արքայի մեծի Արշակայ Բարեգործի Նշանաւորի եւ Հիւննաւորի») կշեռ՝ 15.71 գր. շատ ցանցաւ, Այս խմբին կը վերաբերին՝ մեծ շորեքդրաման, 12 գրամ եւ հինգ պղնձ, Դրամ. ներուն (թ. 2—13) Թէ առաջագործն եւ Թէ յետ-սակողը նոյն է Չորեքդրամանին հետ, եւ նոյն՝ արձանագիրը: Արշակայ աղեղնայ ներքեւ՝ պեպուց մնաագրեր: Արշակունեի 3.57 մինչեւ 4.09 գր., ոմանց ցանցաւ: Նոյն տպով են նաեւ Պղնձեաներ (թ. 14—18) առաջագործն եւ արձանագիրը, եւ նոյնպէս պեպուց մնաագրերով: Եւստանոյցման պատկերը՝ մէ (թ. 14—5), ձիւր գլուխ (թ. 16—7) եւ պատկերագրան (թ. 18) Արշակ պեպուց՝ 1.63ն (թ. 16) մինչեւ 4.13 (թ. 14) թիւ 2 գրամին տպով կիսագրամ մ'ալ կայ Պետերբուրգի Թանգարանը հրատարակուած Միւրաթովէ. — Բ խմբին կը վերաբերին՝ մեծ շորեքդրաման, 13 գրամ եւ երեք պղնձ: Չորեքդրամանին (թ. 19) վրայ Միհրդատ տոգրայն արածայր լիւսօրեցի եւ եւ առ-դաւարտով, որուն զարդերն են՝ եղջիւր եւ երկու կարգ գահար, կատարը՝ վերեւայ վիթի. նոյն տպա-րոջ, մանեակ եւ լանչպանան: Մանեակը զարգ մ'առնի՝ վերեւայ ծանրանք: Եւստանոյցմը՝ արձա-նագիրը՝ Բասիլեւոս մեղաւոս Արսաօսու Թեոս եւսր-դետու եփաօսոս փալէլլոցոս («արքայի մեծի Արշակայ Առաւանտայ Բարեգործի Նշանաւորի Հիւ-ննաւորի») պատկերը տարբեր՝ Միհրդատ Բ պար-թեւական արքունի տարազով նստած է բարձր թիկնապահի վրայ. ալ ձեռքը կարկառաւ՝ արծիւ մը կը բռնէ, իսկ ձախը կը հանգնէ արքունի իշ-խանութեան ցուպին վրայ՝ որուն ծայրը շուշանա-ձեւ զարդով է. իւր ետեւը կիցած է Բաւարոյ, որ զինքը կը պապի: Թախար պատմութեանա է, գլուխը՝ բրգաւոր թագ, ձախով ցուպը բռնած, աջով՝ պապի: Արշակն է 15.25 գրամ. Ի հարկէ շատ ցանցաւ (Արշակին հաւաքանքն), եւ բաւական լաւ պահուած: (Տես. Զ, 12) Այս խմբին գրամ. ներուն (թ. 20—32) ալ առաջագործն նոյն, եւ յետսակողման արձանագիրը. յետսակողման պատ-կերը՝ Արշակ Ա ի գահի՝ աղեղնաւոր: Արշակը՝ 3.60 մինչեւ 4.10 գր., պեպուց մնաագրերով. մաս մը՝ ցանցաւ: Պղնձեաներ (թ. 33—5) յետսակողման պատկերներն են՝ մէ (թ. 33—4) եւ ձիւր գլուխ (թ. 35) օւրիշ կողմեն նոյն՝ գրամետրոսն հետ: Արշակ կարգաւ 4.27, եւ 3.55, եւ 1.97 գր.: (Տես էջ 39—43.)

Միհրդատ Բ Մեծ կը յարկերուն իրաւամբ, իրեն վերսին նորոգող Պարթեւական պետութեան յիշեալ նեղ վիճակէն: Գրուուի թէ շատ պատերազմներ միջ եւ շատ ապեր Պարթեւացի վերիջխանութեան եմարեցին: Սկիւթացաց դէմ կռուեցաւ քանի մ'անգամ եւ իւր նա-իրորացի վեճեմ առաւ: Ինչպէս կ'ըսէ Գառաւորայ՝ այս առ-նուն իմանաւ այն ըլլաւ եւ որ Պարթեւ. ք հորանցցանքն եւս առնու յաղեղանաւ: Մեծի համար կարեւոր է այն գրեւ զոր խաղացած կ'ըսուի Հայոց աշխարհին նկատմամբ.

անոր զորքից միմանեկով: Ըստ Յուստինի, Սարաբ. եւ
Ալլոց (Յուստ. ԼԸ, 8. ԽԲ, 2. 16. Հմմտ. Սարաբ. ԺԱ, 14-5,
եւ Ալլոցիան. Սարաբ. 48) Միհրդատ պատերազմը մղած էր
Հայոց արքայի դեմ, եւ սակայն որ իւր (որդի՞ն) Յիգրան
պատանիք արտել, եւ այսմ այս Յիգրանը գահ հանել ու-
ղից պիտի զորութեամբ ընդդէմ Բարտառազայ Ա (ըստ
Գուռաւմ. Թերեւս եղբայր Յիգրանայ), եւ հանել աւ Գինի Ն.
Ք. բայց ի փոխարէն 70 Հմմտ Հայոց պատերազմէ կորելով
հանելով ի վարձարանութիւն: (Այսպէս Գուռաւմ. 80, եւ ու-
րիշներ. այլ.՝ որ. Ռայմարի եւն. այլապէս ի համարն իցիտուր
սեղեկութիւններ. ըստ Յուստինի՝ Թադաւրի Բարտառազ
էր, որուն դէմ պատերազմը մղեց Միհրդատ Բ, եւ որ
ստիպուեցաւ պատանիք առ իւր որդին. բայց ըստ Ալլոցիանու
Յիգրան որդի էր Յիգրանայ, ոչ Բարտառազայ եւն. սեւ
Նահե. Գարագաւ, "Պատմ. Հայոց" Բ, 131): Իբրեւ տեր
Միհրդատը՝ Հռոմայեցեաց Հնոս ալ ըստակցութեան մասաւ,
երբ Սուզա 92ին Գամպրէ եւ եւ այն Գամպրէ Արիւորա-
նան արքային Ներկայութեամբ: Այս Հրեմարութեան
նպատակն էր, կ'ըսէ Գուռաւմը, Հռոմայեցիներէն ապա-
հով ըլլալ Սուրբոց նկատմամբ իւր ծրարքին համար:
Արդեւ Պարթեւից պատերազմը կը մղէին Լուսադիէ դիւղի
դէմ (— որ, կ'ըսէ, ե' Լուսադիէ քեւս Փիղադիգիս, ու
Նիմիտի Ը գլուարն, եւ Պատմագիրաց արքայից Նարա-
մայրն է, ինչպէս Մանեան ցուցուցած է. —) եւ որուն օգնա-
կան էր Ստրաբոնը, որ ինչպէս Պարթեւաց դէմ մղած
պատերազմին մէջ, ֆիւ Ժեպըն ալ էր. Դիմարիս Գ.
պատշարմ էր իւր Փիլիպպոս եղբայրն ի Ռոմէ՝ վերջոյս
օգնականը՝ Սարաւոս Նոյն տերջ ուեր՝ օգնութեան կողմ
էր Բարտառազին: Պարթեւացիները՝ Պարթեւաց Սիւրնայ, Միհրդատայ
պարթեւն կուտակեց, որոնք եկան եւ հարկադրեցին դիմա-
մարիտ իւր բանակով անձնատուր ըլլալու (88 Ն. Ք.):
Դիմարիտ խուրձու. Միհրդատայ, որուն արքունիքը
գեղանակ մընէ ցմահ, ինչպէս յայտն ալ Սեւեհիս, զոր
վերջ յիշեցիր, 128ին կ'ըլլէր զարման եւ շահաւոր թ
թով: չկորսնակով գիմարեւ իւր Դիմարիտ Բ եղբոր:
(Գուռաւմ. 79-81):

(Արշակ Ժ.) Արտաւան Բ. 88-77 Ն. Ք.
է կտոր դարձ: Առաջինը Պարտառազայ արքային
պատկերը՝ արտադր մտրուք. զուգի՜ր սաղաւարտ,
որուն զարդերն են երկբարձեան տներն եւ
երեք կարգ զհար, կատարք կարգ մը զնդաններ.
զարեհալ՝ ապարտ, մանեան եւ լանջապանակ:
Յետասկողմն՝ Արշակ ի գահէ՜ր աղիշմարտ. արեւա-
նապիր՝ βασιλεως μεγάλου Αρσακου ευεργετου
επιφανους φιλελληνος ("արքայի մեծի Արշակայ
Բարեգործի՜ր՝ Նշանաւորն չեղեմաներէն") Նշիւք՝
3.52-4.05 բրաւմ., չորսն ալ ցանցաւ. Գարգիներ
այս դառններ Արշակայ Թ (Միհրդատայ Բ) վերջին
օրերէն իր զներ կամ նոյն Ժամանակի օրեւէ մէկ
բանաւորին կամ հակաբարքային կ'ընծայէր: Առաջին
անգամ Գուռաւմը վերադարձ գտնուէր Արշակայ Ժ
(Արտառազայ Բ)՝ զոր նորադրին քննիչը անտես
ըրած էին: (Տես էջ 44):

Եւստատիոս Բ. Գուռաւմը՝ անդ 81, Նահ. 31:
Այս Արտառազայ Բ փոյ կ'անուան Յրոգորս (Hrogus. prol.
41) Խոսքը թէ "սարգիս նորա Արտառազն եւ Յիգրան
սարկրանք աստուած," եւն. զոր Vaillant եւ անկե նաքն
սարկրանք Միհրդատայ Ա փոյ կ'անուան: Հնոս յիշուած
իւրը Յիգրան Մեծն է, կ'ըսէ, որուն կը պատշաճ իրօք
այն անկե ըսուածը: Միայն թէ իշխաւ խօսքը չէ մնացած
իւր քան տեղի (Trog. prol. 42): այլ վերադարձութեան
Նմանութեամբ չիթիւթիւթիւն մը նուազ եւ սխալ տեղ
գրուած էր յետագայ պատմաներէ մէջ: Աւստայս Արտառազ
Բ իրօք Միհրդատայ Բ յայտնուէ է, եւ իրեն ըլլաւ են

Արտառազայ Բ եւ Սանարիկ օրերուն համար
քուն Պարթեւաց մասին ցանցառաքին են աղբիւրները:
Բոլոր դասական մատենագիրն այս ժամանակը համար կար-
նես կը զգային մայն Գմնատի Միհրդատով եւ Հայոց
Յիգրանով: Վերջինն այս միջոցն կ'անուան Պարթեւաց
սիրտուք "արքայից արքայ," եւ "Պարթեւաց զարթեւիւրը
կը սկսարեւնէն այնպէս որպէս չէ ըսած ուրիշ մը," (Գուռաւմ.
81.) եւ երբ 86ին ընտրուեցաւ Նահե. արքայ Արտառազ՝ այն
պատճառաւորանութիւնն ալ յայտն կը բերուէ թէ Պար-
թեւաց դաշնակց է (Յուստ. Խ, 1. 3.): եւ քէ մ'ենք
Պարթեւից ներքին թաղարկան եւ զրօքի ազգայ դէմ
մղած պատերազմներով այնպէս սկսարեւնէն իւր 86-
դրանայ եւ Հայոց դէմ կ'ըլլէ չէին նշար. (Ըստ Պրաւա.
Գուռաւմ. 38.): Գուռաւմը (անդ 82) այս ներքին խռովու-
թեանց առթիւ կը զնն Նահե. Սանարիկ Գուռաւմը
Թիւնի, որ 77ին եկաւ՝ որդեն ութթմանայ Սանարիկայ
այնորհէն գահ կ'ըլլաւ եւ զահայեցից 7 տարի. բայց,
կ'ըսէ, ապահովարք գահի թիկնաւոր բանաւոր
չէր: Դրանց լուրը հակառակ ազգայոց մը չէ, այլ ընդհակառակ
նայն դրամահատութեան զաղբիւրը դժբարեւ ժամանակա-
միջոցն էր յայտարար եւ — Միհրդատայ Բ Յիգրանայ մասին
պատմաց առակները Նահե. են, եւ պէտք մը չկայ
կրկնելու հաս. (Հմմտ. ընդարձակօրէն կ'ըսուէ թիկնա-
ւորան՝ Գարագաւ, "Պատմ. Հայոց" Բ, 104-188): Պար-
թեւական պատմութեան Հնոս ըլլալու մէջ չեղեցի կտորն:
Սանարիկ եւ Հրոհատայ Գ օրերուն, համառօտի հե-
տեւանքն են, (Գուռաւմ. 82է.) Յիգրան քաղաք Նահե. կը
պատմուէ, զՄարտառան, որով զիստարաքար հանելու
է, կ'ըսէ, Արտառազան-Մարտառան, որուն այնչեպէս
մասերն արդեն Հայոց մեռքն ինչպէս են: Բայց Նահե. որ-
պէս է Մեծ Մարտառան՝ որ Պարթեւաց էր, եւ կործա-
նեց զՄարտառան որ Նիկառայից անառն դաշնակն էր,
Նիկառանին քէ մը Հնուս. (Ըստ Սարգ. Գարգ. 61) Այս
խօսքով կը հասկնայ Գուռաւմը Արտառազեաց տունն՝ որ
հնոս Նահե. էր կամ իւր արքայանիտան ըրած. իսկ ուր
թիւն Միհրդատ Ա սակիւս ի վերանք իւր նաւեր, Հրո-
հատ Բ արդեն ի Մարտ էր (պղտկն էր համարյս կ'ըսուէ
Թիւնի Դիգորայ Diod. ead. Vales. 603) եւ այն տեղ ճաջ
արքայից նիստը մինչեւ Միհրդատ Գ: (Ռայմարի կը հաս-
կնայ թէ Մեծն Մարտ քաղաքն էր նիստը, որ ըլլայ
ալ հաւանորէն Գարգից անուն ըստ Ալլոցիանու, Միհրդ.
108, սեւ Գարագաւ, անդ՝ Բ, 134): Բնակիւ որ եւս
ասաւ բուր այն 70 Հոյններէ՜ր զոր Պարթեւաց առաւ տեղ-
պան էր, գահ կ'ըլլաւ. տունն՝ իրեն պատանիք Պարթեւաց
թով: Յիգրան յայտարարաւ մինչեւ Նիկառի եւ Արքայի
կողմեր, եւ Պարթեւաց զերկշնամութենէն իրեն առաւ.
Արտառազական տերութիւնն եւ Նահե. Միհրդատ ամուր
Մեծնով Վերջին պատերազմին մէջ Յիգրան զործ անկե
Սանարիկին Հնոս (Սարգ. Գարգ. Գ, 19) եւ ըստ Գուռաւմ.
հաւանորէն Նահե. 73ին կը շարունակուէր այս պատերազմն
երբ Պարտառազ Միհրդատ Եւպատրոս թէ Յիգրանն
է թէ Սանարիկն օգնութիւն կուգէր (Ըստ Մեծնի թ
Փառայ) իւր ներդրութեան մէջ, բայց լուր չէր: (Գուռաւմ.
81-2):

(Արշակ ԺԱ.) Սանարիկ, 77-70 Ն. Ք.
12 կտոր, որոնց երկուքն երկրորդման, չորսն՝
գրամ, հաս մը՝ երկրորդմայ, եւ հինգ՝ պղինձ:
Չորեքդրաման (Թ. 1-2) առաջինը Սանա-
րուկ արքային պատկերը՝ արտադր մտրուք, զուգի՜ր
սաղաւարտ, որուն զարդերն են՝ մարտ եւ երեք

գրամներ Արշակի Նիկառեան Եւպիստան Փիլիսիւն,
մարտան պատկերով եւ յարկմտաւորով, զորից Գարգիս
(էջ 38) կամ Միհրդատայ Բ վերջին զրոշմաները կը հա-
մարէր, կամ Միհրդատայ Բ մահաւորն Եւպատրոս
յուզմանը ժամանակի օրեւէ բանաւորն մը կ'ընծայէր:

կարգ գահար, եւ ապաքոշ, ակահնձ՝ ոչ, զիցը՝ մանեակի, կուրքը՝ լանջապանակի, Յետապիղըմ՝ Արշակ Ա բարձր թիկնապահի զիցը՝ առեղծաօր. արձանագիրն է՝ βασιλεως μεγαλου Αρσακου αυτοκρατορος φιλοπατορος επιφανους φιλελληνος («աբայի մեծի Արշակայի նախնի-Յետապիղըմի թիկնապահի») մինասիր՝ Ա եւ ΔΙ. կշեռն՝ 15.55 եւ 16.24 գրամ, շատ ցանցաւ: Ճիշդ նոյն տպով եւ նոյն արձանագրով ենթարկեցեր (Թ. 3—6) միայն Թ. 5—6 սաղաւարթի կողմնակի զարդ տւին երեքստեան տներուսհե մը եւ շորս կարգ գահար: կշեռն՝ 3.81—4.11 գր.: Երեքստմային (Թ. 7) ալ սաղաւարթի զարդը Թ. 3 գրամի համանայն, արձանագիրն տներթեռնիկ՝ կշեռն՝ 1.59 գր.: շատ ցանցաւ: Պղնձեաները (Թ. 8—12) յետապիղըմի պատկերը՝ մի եւ ձիւռ. գրութիւն՝ Թ. 12՝ պատկանւ. զարան: կշեռն՝ պնդպէս 2.00էն մինչեւ 4.49 գր.: (Ցես էջ 45—6):

Ստեփանի ժամն եղան ըլլաւ եւ հասնորեն 70ին: Նոյն տարին կիշեեր էր յաբրգը՝ Հրահայն Գ. Ինչպէս իր զիցը Մեծմեծ (տա. Փառայ) որ Ղուկազը 70ին զալէն թէլ եւ յառաջ զից ելան իր թէլ: Եւ թէլեւ Միհրգառան երրորդ զոտերտպին երկու պատմիչը (Ուղկանեւ, Միհրգ. 104 եւ Գրեմ Գաթնա 1.2, 45) աւելն իր թէլն, այսինքն՝ Պաճիկ զալէն թէլ եւ յառաջ, տալին Գուտպի (տա. 83) իր նախնիք 70 թուականն, այնու՝ որ տնիս ժամանակագիր մ'ալ (Փղեգաճ տա. Փառայ) իր հաստատե նոյնը: Ըստ բնական եւ Հրահայն տալին զարժն ըլլաւ որ Տիգրանայ զորութիւնը կուրել, եւ Ինչնին իր հաւաքելու որ երբ Տիգրան եւ Միհրգառ 69ին (որ տարին է Տիգրանեաների նախնաւ, որ Ղուկազըս յաղճեց Տիգրանը) օգնութիւն ուղղին իրեն՝ լյանք, թէլեւ Տիգրան փոխադարձ փորձ իր իտառնաւ որ եւ զարձեռնել Միկապեան, Արշակունի եւ յիշեալ եօթնասուն հոյակները: Ընդհանրապէս երբ Ղուկազըս ալ պատգամաւորութիւն խաբքը՝ անոր հետ բանակցութեան մտաւ եւ զանապիղ ալ եղաւ: Ի հարկէ թէլ մ'առքը սուտ տեսնել որ թէլեան լու չէր ընթացիկ երբ իր թէլ զալէնք հաստատելու համար եկաւ Ստեփանի որ կարենա աւելի լրանա եր. որով որոնք չէզք ձալ: Երբ Միհրգառայ յաղաղութեամբն ի վերջ Ղուկազըս ձեռք ձեռն յաղաղութիւնքն ի գրեւ ելան, եւ երբ Հառմայեց զՊաճիկն իտալեցին իտեղ լսելու (67ին) սախ նոյն ընթացքը բանց: Նախ նոյնպէս զանապիղը եղաւ Հրահայն հետ, եւ յորդորք իսկ արշաւել ի Հայո: Ասոր լու առիթ ալ կար. քանի որ Տիգրանայ որին եւ զահակեց Տիգրան զորսի հօր հետ գտնուան Պարթեւոյ ապագանեցաւ: Հրահայն ընդունեցաւ զՏիգրան զորսի եւ ցնուեցան սուտ աւտը եր զտորեաց մին, եւ սուտ առաջարկութեամբ մտաւ ի Հայո (66ին): Տիգրան Մեծն սուրբաւան եր իտալեան ապագանեցաւ եւ Պարթեւոյ պաշարեցին Արտաշան: Բայց պաշարուիլ երկար աւելց, եւ Պարթեւոյ սուրբաւանքն եր զանալ՝ Տիգրան զորսի ջով թողով մալ եւ բանակին: Տիգրան զորսի չէր կրնար գիմանալ Հօր թէլ, եւ մեծ պարտութիւն կրեալ՝ այս անգամ նարանա զիմք Պաճիկոս, որ ի Հայո մանկու զից եր Միհրգառ Եւ պատար արդէն իտալական ըլլաւ: Երբորայ ջով մեծ Բաղաւաւարայն մէջ, Տիգրան չփորձեց ալ գիմանել հետ՝ Պաճիկոսի հետ՝ որուն առաջնորդն եր Տիգրան զորսի՝ ի հարկէ ծանր պարտանեցաւ՝ այնպէս Բաղաւաւարի իր զանալ պարտեցեր մէկն կորանքնելով՝ հաւաքով ինչ ըլլաւ, որով զից թէլ իր պէտանութեան սահմանները ձալանց այն ինչ, որ էին յառաջարկ (86 Ն. 4) Թէ Հրահայն եւ թէլ մանուսն Տիգրան զորսի լուտով

իմացան որ լու իտալական էին Հառմայեցիներն, որոնք մանուսն առաջարկ իտալական էին Երթաւան ընել սահման Պարթեւոյ: Անշուշ Հրահայն ապագանեցաւ իտեղն, այնպէս որ կրնար զառանելն եւ առաւ, եւ նախ կորդուք մտած եր. զորսի Տիգրան իւր մանուսն իտեղն իմացը նախ առաւ. Պարթեւոյ, բայց սուտ փոխարեն լու զարմանեց հաստացու՝ պահանջեալ, եւ երբ այս անգամ իմաց ըմբ ըստառացաւ ընթացակալ իր իմաց եւ որդւան հետ Հառմ իրականաւ ձալանց, ի զոր բաղադր Հրահայն եր փոխարեն զմեծ բառնաւ այս ընթացքին (85) Պաճիկն պնդեց լուկանալով այլ եւս Հրահայն պաշարելու թէլեան, պարզապէս մարտէ, եւ նախ պահանջեց որ զորսուց աշխարհէն ելեն Պարթեւոյ, վասն զի այն աշխարհն Տիգրանայ է. եւ առանց բանակցութեանք իտեղն ապագալ՝ խաբքը զԱփրանիս որ Պարթեւոյնը զուր հանցը, թէլ մ'առքը ալ անցաւ Միկապեանը՝ որ ըստ զալանք ըստայայտ Պարթեւոյ ըլլաւ եր, — եւ մտաւ Ասորի: Պաճիկն ստալով զնոյն պնդով որ Հրահայն պարզապէս «առաջարկ յորայն իտալացը գոր առի կիշին առան իր, եւ ի սկզբան բան ըսող չէր» ըստ զալանքի իտալաց սուտ համար՝ որ այն Տիգրանայ իտալականքն եր որ սակաւին կ'ապրեր: Ասորք բառականքն աւելց թէլեանքն էին Հրահայն, բայց այս իտեղն մեծութիւն համարեալ լուս կենալ: Բայց Տիգրանին կիշին արշաւանք մը մեծաւորեց Հրահայն Տիգրանայ զմեծ, կ'երեւայ զորպէս իտեղին համար: Այս անգամ Տիգրան եր Պաճիկոսն օգնութիւն իտեղին, իսկ Պաճիկն յայտարարեց որ իւր հոգը չէ երկուքին վէճը, միայն երբ Հրահայն ալ պատգամաւորութիւն մը իտալեցը, որոնք երեք հարկ վէճը հայտարարութեամբ որդւելու Թէ Հրահայն եւ թէլ Տիգրան իտեղն ընթացքին զալանքն տեսնելով՝ մէկընին հալութիւն զայտարարին: Գամանիս զէպս Պարթեւոյ կրնային զանէ այնուհետեւ իտեղն սուրբն ամբողջել եւ զորալընել, եւ աշխարհաւորութեամբ արտաթիւնը բողբոմն աւելի մը մը կ'ըլլար, եթէ ինչչ Հրահայն յաղաղաց որդին զուտէն ներքին առիթով երկապատութիւնքն ու զահակաւորութեան կրեւներ: Սիկեան եղաւ նոյն իսկ Հրահայն վերին օրերէն, որ իւր օրդիներէն ապանեալեցաւ: (Գուտմ. 83—6)

(Արշակ Թ. Բ.) Հրահայն Գ. 70—57 Ն. 4. 31 կտոր՝ երեք խմբերու բաժնուան: Նախնի երեք շատ ցանցաւ. շրիքը գրամաններն, որոնք առաջարկեցին՝ Հրահայն Գ. կարճ մօրեւոյ, երկայն զանգաւահեր մալով, գրութիւն՝ ապաքոշ, զարձակալ՝ ոչ եւ լանջապանակի, Յետապիղըմ՝ Արշակ ի զահի՝ աղեղնաօր. արձանագիրն է՝ βασιλεως μεγαλου Αρσακου και χτιστου («Աբայի աղապից մեծի Արշակայ եւ Էփեսոսի») կշեռն՝ 15.20—15.66 գրամ, երեքն ալ շատ ցանցաւ: — Երկրորդ՝ ութ գրամ՝ եւ երեք պղնձ (4—14) առաջարկողքն եւ յետապիղըմ նոյն տպով՝ բայց ալ վերնագրով՝ βασιλεως μεγαλου Αρσακου διχαου επιφανους θεου ευπατορος και φιλελληνος («աբայի մեծի Արշակայ Արաքաւորնայ յետապիղըմի թիկնապահի») առնին ալ զիցպէս մինապիղըմ, մաս եւ շատ ցանցաւ. բայց սուտ Թ. 8 Արշակայ ետեւէ՝ B, Թ. 9, 11 պղնձան ներքեւ K եւ T, եւնի Ղարմեւորուն կշեռն՝ 3.62 մինչեւ 4.00 գր.: Պղնձեաներու ալ տիպս նոյն. յետապիղըմն պատկերը՝ մի եւ ձիւռագրութիւն կշեռն՝ 3.66, եւ 3.68, եւ 1.38 գր.: Արձանագիրը նոյն, բայց «Ապրաքոշ» եւ «Էփեսոսեաներ» բառերու մէջ «Եւ» կը պակսի («նոյնպէս Թ. 7—11 գրամներ») եւ առանց մինապիղի: Միայն բրիտ. Թանգարան կայ հատ մը՝ որուն պատկերն ջրու գլուխ է, եւ մինապիղ մ'ունի Ո. —

շակ ի Գաճի՝ աղեղնաւոր: Մենագիրքը պէտպէս, ի մասնաւորի թ. 20՝ Դ, թ. 24՝ Ո, թ. 25՝ Կ. հշեռնին 3.56 մինչեւ 8.91 գրւ.: Պղինձներուն առաջակողմն եւ արձանագիրքը նոյն, ետեւը Պեգասոս (թ. 26), ձիւն գլուխ եւ պատկանեալսն (թ. 28—9), եւ եղջերու (թիւ 27.) հշեռնին՝ 2.17 մինչեւ 8.57, Բ բաժնին (թ. 30—34) նախ երեք գրամները (որոնց երկուքն Ալիշանի հաւաքմանն) շատ ցանցաւ են: Առաջակողմն՝ Որոգէս Ա կարճ մօրաւոր, երկար գանգուրներով. նոյն՝ ապարոյ, մանեակ եւ լանջապանակ. արքային գլխուն ետեւ Յաղթուի թիւն՝ որ արքային կիսանկենայ պատկերը կը պատկէ: Ետեսակողմն Արշակ Ա ի Գաճի՝ աղեղնաւոր. արձանագիրքը՝ Բաւելաւ Բաւելաւոս Αρκαίου φιλοπατρός δικαίου επιφανούς φιλελληνος («արքայի արքայից Արշակայ Ա լայրատիր Արքաւոր նշանաւորի Հելլենատիրի»), մենագիրքները պէտպէս. հշեռն 4.06, եւ 3.87 եւ 3.51: Երկու պղինձներու ալ առաջակողմն եւ արձանագիրքը նոյն. յետակողմն պատկերը՝ արծիւն թեւատարած, բայց աստի մենագիրք մը: Այս երկուքին կշիւր՝ 3.63 եւ 3.70: — Երկրորդ առաջակողմն խուճ մը կը կապէ միակ գրամը (Ալեշանի հաւաքման) շատ ցանցաւ (թ. 35), հշեռն 3.41 գրամ. առաջակողմն՝ պատկեր Որոգէսայ կարճ մօրաւոր, մազ՝ երկայն գանգահար, նոյն՝ ապարոյ, մանեակ եւ լանջապանակ. յետակողմն՝ Արշակ ի Գաճի՝ աղեղնաւոր. արձանագիրքը՝ Բաւելաւ (Βαυελ) βαυελ(ου) Αρκα(ου) θεοπα(ορος) επιφ(ανους) φιλελλη(ν)ος («արքայի արքայից մեծի Արշակայ Ա տառածաճօր նշանաւորի Հելլենատիրի»), աղեղին ստակ մենագիրք — Երրորդ խմբի չորս բաժնիներն ալ նոյն տարրերով թիւնն ունին որ նախ մաս մը (Բաժնի Ա, թ. 36—59a, 14 գրամ, 11 պղինձ) յառաջակողմն առանց յաւելուածի ունին արքային պատկերը, որ այլևս տոն նոյն է կարճ մօրաւոր, երկայն գանգահարներով, ապարոյով, մանեակով եւ լանջապանակով, մինչդեռ Բ բաժնին (թ. 60—75. 9 գրամ, 7 պղինձ) արքայի գլխուն ետեւ մաճիկի թիւնն: Ետեսակողմն նոյն ընդհանուր տիպն է, Արշակ Ա ի Գաճի՝ աղեղնաւոր գրամներուն համար. իսկ արձանագիրքն այսպէս՝ Բաւելաւ Բաւելաւոս Αρσαίου ευεργετού δικαίου επιφανούς φιλελλη(ν)ος («արքայի արքայից Արշակայ Բարեգործի Արքաւոր նշանաւորի Հելլենատիրի») Ոչ միայն գրամներն այլ եւ պղինձները բազմաթիւ մենագիրքով են: Աշեւ Ա բաժնի գրամներուն 3.51 մինչեւ 4.03, Բ բաժնի՝ 3.45 մինչեւ 4.07. Պղինձները Ա բաժնի՝ 1.50 մինչեւ 4.13, Բ բաժնի՝ 1.10 մինչեւ 2.12: Պղինձները բաց ի սովորական պատկերներուն (ձի, ձիւն գլուխ, պատկանալսն, Պեգասոս եւն) ունին՝ եղջերու (թիւ 50, եղջերու գլուխ թ. 53.) Բախտ՝ եղջերու (թիւ 56.) Բախտ բրգաւոր թագով (թիւ 69, 70, 72), չորս աշտաւներով բերդապարիսպ (թ. 57.) մաճիկ եւ աստղ (թիւ 58.) Բախտ (թ. 59a) Եւ Յաղթուի թիւն (թ. 73.) իսկ թ. 71 նշանակ Չ եւ վարձ Կ. — Երրորդ բաժնին 16 գրամից եւ 11 պղինձներու (թ. 76—102) գլխաւոր տարրերով թիւնն է՝ Դրամոյ առաջակողմն արքային գլխուն առջեւ աստղ մը եւ գլխուն ետեւ մաճիկ. միւս կողմնն է նոյն, մինչդեռ Զ Երրորդ բաժնին 5 գրամից

10 պղինձներու (թ. 103—116a) սեպհական յառաջակողմն է՝ առաջակողմն արքային գլխուն առջեւ աստղ, գլխուն ետեւ՝ աստղ եւ մաճիկ. յետակողմն Արշակայ գաճուս տակ՝ խաբիւն, եւ բայ աստի արքային ճակիւն վրայ այն գնդաձեւ նշանակն զոր վեր յիշեցնէր: Միւս ընդհանուր եկարագիրքը նոյն է հոս ալ, եւ նոյն նաեւ արձանագիրքն՝ «Արքայի արքայից Արշակայ բարեգործի արգարոյ նշանաւորի Հելլենատիրի» (տես թիւ մը յառաջ): Դրամներն երկու բաժնին ալ պէտպէս մենագիրքով են, ի մասնաւորի թ. 80՝ Կ, թ. 81՝ Դ. թ. 84՝ Ու, թ. 85—6՝ Ա, թ. 89՝ Կ. հշեռն՝ երրորդ բաժնի գրամից 3.20 մինչեւ 4.14: Երրորդ բաժնին՝ 3.56 մինչեւ 4.71: Արդիւն բաժնին ալ պղինձներն իրենց համեմատական գրամներուն պէս ունին յառաջակողմն եւ յետակողմն ալ արձանագիրքը, շատերը նաեւ՝ ձիւն գլուխ. իսկ յետակողմն պատկերները՝ Աշտաւաւոր պատկեր (թ. 92.) Եղջերու թիւն ձեւաբը պատկ (թիւ 93.) եղջերու (թ. 94.) եղջերու գլուխ (թ. 116a.) արծիւ թեւերը բացած (թ. 95, 115—6.) փղէ գլուխ (թ. 97.) ձիւն գլուխ (թ. 98.) աստղ եւ մաճիկ (թ. 99.) խաբիւն եւ մաճիկ (թ. 100, 112.) նշանակ Չ (թ. 101.) պատկանալսն (թ. 102.) Բախտ բրգաւոր թագով (թ. 108, 113), մաճիկ միայն (թ. 109.) արձաններ (թ. 110.) խաբիւն (թ. 111.) սափոր (թ. 114.) իսկ Բուխտ. Բաւելաւաւոր մէկ պղինձի վրայ թ. 108ի տակ՝ Պալատի գլուխը: Պղինձներուն հշեռն՝ երրորդ բաժնին 0.73ն մինչեւ 2.92, չորրորդ բաժնին 0.76ն 2.40: — Երրորդ խմբի կը վերաբերին նախ երեքուստայ մը (թ. 117) կշիւն 1.92, Ալեշանի հաւաքմանն՝ շատ ցանցաւ, եւ հշեռն լուսմայ (թ. 118—22.) որոնց վրայ արքային ճակաւոր կայ գնդապան եւ նշանը. մօրաւոր, մանի երկայն գանգահար. նոյն ապարոյ, զանգ, լանջապանակ. յետակողմն՝ Արշակ ի Գաճի՝ աղեղնաւոր, աղեղան ներքեւ մենագիրք. իսկ վերնագիրքն է միայն Բաւելաւ Բաւելաւ (Αρσαίου δικαίου) «արքայի արքայից Արշակայ Արքաւոր» Լուսմայից հշեռն է՝ 0.55—0.63, ցանցաւ: Այս խմբի միւս բաժնին մնացեալ երեք երեքուստայ (թ. 123—5) բաց ի նախընթացին համեմատ յառաջակողմն եւ ճակիւն նշանն, ունին նաեւ արձանեւայ ոտս մը արքային պատկերին առջեւ. յետակողմն նոյն, եւ նոյն մենագիրքը՝ Արշակայ աղեղան ներքեւ, երեքն ալ ցանցաւորակցի կոտորներ, կշիւն՝ 1.16, եւ 1.14, եւ 1.09 — Հինգերորդ խումբը մին է միակ լուսմայ մը (թ. 126.) 0.58 հշեռն, շատ ցանցաւ, որ յառաջակողմն ունի՝ Որոգէսի պատկերը ճակով գնդաձեւ նշանով, նոյն՝ կարճ մօրաւոր, գանգահար ձիւն, ապարոյ, մանեակ եւ լանջապանակ. յետակողմն՝ Արշակ ի Գաճի՝ աղեղնաւոր եւ մենագիրք, իսկ արձանագիրքն այսպէս միայն՝ Բաւելաւ (Βαυελաւ) Αρσα(ίου) (φι)λελλη(ν)ος («արքայի արքայից Արշակայ Հելլենատիրի») — Կը մնան՝ երեք վեցերորդ խումբ՝ վեց լուսմայ (թ. 127—132), որոնք նախընթացն (թ. 126) տարբեր միայն են իրենց յետակողմն արձանագրութեան, ուր յայտնաւոր ալ կը յիշուի արքային անունը, այսինքն՝ Բաւելաւ (Βαυελ) Բաւելաւ (Αρσαίου Ιρσάου) «արքա

գնդակաձեռն նշանակը. հնդին ալ տարեթիւը ԽՈՏ — 288, կշիռն ու ամսները՝ թ. 33՝ Դեպտոս, 10.64. — թ. 34՝ Դեպտոս, 14.00. — թ. 35՝ Պանեմոս, 13.82. — թ. 36՝ Ուլուս, 14.62 եւ թ. 37՝ Հելպեր. 12.30. — թ. 38—41 ճակատի նշանով. մանեակի երեքէկին, լանջապանակի զարդատալ. յետասկողմէն Արալայի առջեւ կեցած Բախտ որ աջով արմուկներ կուտայ, ձախով ամաղղէնդ շէր բռնած, գլուխը բաց. շորսին ալ տարին ՅՈՒ — 289. ամսներն ու կշիռն. թ. 38 ΔΙΟΥ (Դիւսոս). 14.48. — թ. 39՝ Ալքարեմոս, 10.45. — թ. 40՝ Պերիստոս, 11.98 եւ թ. 41՝ Քսանտիկոս, 14.98. — Ինչպէս կը ծանոցանանք Հեղինակը՝ Հրահատալ իշխանութեան 276, 277, 282 եւ 290 մինչեւ 310 Սելեւկ. տարեթիւներէն որոշ Թուակահան շորեք-գրասաններ չէ տեսած, եւ նշիւներն անծանօթ են նաեւ Գարշնիւն, Պրոկէն-Ստրեւ, Մարկով եւ Վ. Բոթ գիտնոց, Նաեւ այն շորեքգրասանն զոր Հրատարակած է Longperier՝ եւ իբր թէ Սելեւկ. 276 Թուակահար կը կրէ՝ շատ Հեղինակին պէտքը եւ կարգաւ 275. Բայց ի՞նչ տալեւն, Է. Աղեմէս Սիւպիւն Սուպին փայտի հաւաքածոյից իւր յօրհնած Յուլիանի մէջ (Կ. Գ. 1874) ի նկարագրէ այս արքային մէջ շորեքգրասանն (տե՛ս Բախտը նստած արքային ապարոջ կու տայն) որ ունենայ Սելեւկեան 302 Թուակահար. Նշիւներն կը յիշուին երկու շորեքգրասաններ 291 եւ 308 Սելեւկ. Թուակահար. — Մնացեալ թիւ 42—45 շորեքգրասանի՝ թէ եւ ամայ անուն կը կրեն՝ բայց ոչ Թուակահար. Ասոնց առասկողմէն առանց ճակատի նշանի, մանեակն երեքէկին, լանջապանակի առ-գորդ. յետասկողմը թ. 42—44 Հրահատ Դնտանն ակնկալած գահի վրայ, աջով աղել բռնած, ձախով՝ իշխանութեան ցուպ. գահի տակ Ա. իսկ թ. 45 յետասկողմը գործնալ՝ Բախտ կեցած արքային առ-ջեւ՝ գլուխը կողաթե են, աջով արմուկներն ու տայ արքային, իսկ ձախով ցուպը բռնած. Ամսներն են՝ թ. 42—5 Արտափրիստ (կշիռ՝ 13.46, եւ 14.09, եւ 14.25, եւ 10.29.) Հրահատայ գրամոց ամիս-ներու այս լիսաւստ յիշատակութիւնը պայծառ կը տեսնուի Հեղինակին յօրհնած մէկ Տախտակէն։

1 Գիւլեւ գործին մէջ՝ Adrien de Longperier, Mémoires sur la Chronologie et l'Iconographie des Rois Parthes Arsacides. Paris 1853—82. շորեքգրասանին տիպը՝ Բախտը նստած արքային ապարոջ կը մատա-ցանէ, Բայց ի՞նչէ Հեղինակը, նոյն գործին մէջ բրտած գրամին շատ մը շորիս զատիկները լու. քննելով՝ իսհմտով կան կը համարէ տարին 276 կողմը. ԶԵ Յուլիան էլ 85։

2 Շորեքգրասանները նկարագրներն են Pellerin- որուն գրամին տիպն է Բախտը նստած արքային ապարոջ կու տայն, Թուակահար 291, եւ Sestini որ նոյն տիպով շորեք-գրասանն մը կրէ 308 Թուակահար. Այս ամսին Հեղինակը կը յիշէ սա գործը՝ John Lindsay, A View of the History and Coinage of the Parthians. Lond. 1852, p. 182. ԶԵ Յուլիան էլ 86։

3 ԶԵ Յուլիան էլ 87։ Տախտակին առաջին սիւնը կը ցուցնէ տարեթիւները՝ ԵՕԸ — ՅՈՒ, քոթն տարեաց կարգով. Դրամը նկարագրել է. Եւ ակն ձեռք իրաւաւորներ տարալ զինաց ամաց տառնիկն արձանագրէ իւր նշանա-կաւսն՝ Թէ որ ամիսն յիշուան է այն տարեթիւնը Հրա-հատայ գրամոց վրայ. Կը տեսնենք որ Մարիգանակն

— Մնացեալ բազմաթիւ գրամներն ու պղինձները նոյնպէս բազմաթիւ պէտկալուութիւններն ունենալով՝ Հեղինակը բաժնած է ութ տիպերու. Ընդհանուր նկարագիրը նոյն է՝ առաջակողման վրայ արքային վերոյիշեալ պատկերը. յետասկողմէն՝ Արալի Գահին՝ աղեղնաւոր. (պղինձները բնականապէս իրենց յա-տուկ գործով՝ Հի, են.) արձանագիրը նոյն՝ վե-րոյիշելոյն հետ, այսինքն՝ «Արքայի արքայից Ար-շակայ Բարեգործի Արդարոյ Նշանաւորը Հելինիս-սիրի, Իւրաքանչիւր գրամ եւ նաեւ պղինձ պէս-պէս անագրերով. Առաջին տարին՝ առանձնապատուկ է արքային ճակատի նշանակէն զատ՝ դիւանն ետեւը Թեւատարած արծիւ որ կողով պսակ բռնած է արքայի դիւանն վրայ (15 գրամ, 32 պղինձ, Թիւ 46—92.) իսկ որիչ Հինգ գրամ ալ արքային առաջակողման պատկերն թէ եւ նոյն տիպով՝ բայց որիչ ոճով մ'ուրին (Թիւ 93—8.) Դրամներն ու կշիռը պէպէս 3.23էն մինչեւ 4.00, պղինձներուց՝ 0.78էն մինչեւ 1.72։ Պղինձներու պատկերներն յիշուին՝ Արգարութիւն ալ ձեռքը կշիռը, ձախը՝ կուշոր յեղուած (Թ. 61.) Գաղթնութիւն պատկա-ւ ալ ձեռքը, ձախ ուր՝ արմուկներ (Թ. 62—3, են.) Պալատ տաղաւարտով, ձախը՝ նիքակ բռնած, աջն՝ արմուկներ (Թ. 64—5.) Բախտ բրգաւոր Թաղով, աջը՝ արմուկներ, ձախը՝ ամաղղեղէնը, կամ նման (Թ. 66, 71—2) Հելիոսի գլուխը ճառագայթներով (Թ. 67—8.) Երեքերեսեան դից զլուխը, նման Տրիմուրտայ (Թ. 69, 70.) Հերմէ, ձախ կողմն իւր քարոզականն (Թ. 73, իսկ 74՝ աստղով մ'ալ) սփնիւր (Թ. 75.) Երեքատարակ պարիսպ (Թ. 76—7.) Հի (Թ. 78—9.) Եղջիւլաւոր ոչխար (Թ. 80.) ասպատաւոր եղն (Թ. 81—2.) աստղ մ մահաց (Թ. 83.) քովէն գլուխ՝ եղջիւրներուն մէջ աստղ (Թ. 84.) Թեւաւոր քարոզական Հելիոսայ (Թ. 87.) երկու ամաղղեղէնը (Թ. 85—6.) Հասկ եւ խաղող (Թ. 88—9.) կամիւլ (Թ. 90—1.) ասանց պատու կերի միայն մեծագիր (Թ. 92.) Իսկ թ. 98 գրամին ալ յետասկողմէն Արշակայ ետեւը մահիկ. — Բախտը կը ներկայացնեն երեք պղինձ (Թ. 99—101.) Ասոնց առաջակողման Հրահատայ Դ պատկերը կուշոր ոճով է, քրածայր ձուրը, մալը երկայն գանգաւոր ներով, գլուխը ապարոջ, մանեակն յօլուածայ, լանջապանակը պարզ. Ետասկողմէն՝ արձանագրու-թիւնը կամ Թեւալատար են անընթեւեղն էլ կամ կը պարկ. մեծագրէ զատ՝ թ. 99 նուր, (կշիռ՝ 3.37, շատ ցանցաւ.) թ. 100՝ քոհի անօթ մը. (կշիռ՝ 3.32, շատ ցանցաւ.) թ. 101՝ Բախտ ասպատուանաւ. են վերնապէստով, աջով Թիլակ բռնած, ձախով ամաղղեղէնը. (կշիռ՝ 1.66.) — Գ Տիպ վեց գրամ, շորս պղինձ (Թ. 102—111.) Ասոնց առաջակողմը Հրահատայ Դ պատկերը՝ ճակատի գնդակէն նշանակով, որա-ծայր ձուրը, երկայն գանգաւոր մալ, ապարոջ, յօլուածայ մանեակ եւ լանջապանակ. արքային դիւանն ետեւ արծիւ Թեւատարած՝ կողով պսակ բռնած արքային դիւանն վրայ. Ետասկողմը

առնէ ամիսները յիշուան են՝ աւելի կամ պակաս տարեին-րուն. պակաս է կամ չէ յիշուած միայն Դիւսաբոս միսը. Զամանակագրական ինքնոց համար ալ Հնաւորագրական է այս տախտակը։

գրամից՝ Արշակի Ի գահ՝ աղեղնաւոր, ետեւե՛ր՝ աստղ,
աղեղնաւոր ասի մեծագիր: Արձանագիրք նոյն՝ «Ար-
շակի Աղեղնից Արշակայ Բարեգործի Աղտարայ
Նշանաւորի ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐ», Դրամից կէտը՝ 2.90Էն
(Թ. 106) մինչեւ 8.84 (Թ. 102.) Այս ասղին
պղինձեւերուն (Թ. 108—111) առաջակողմի՝ ճա-
կատի նշանը չկայ, արքային գլխուն առջեւն ալ
աստղ մը, ետեւը՝ արիւն պատկան նոյնպէս: Յետ-
աակողմին արձանագիրք նոյն, բայց թեքակատար.
Հոս ալ Թ. 108—9 պատկերը՝ Արշակի Ի գահ՝
աղեղնաւոր, աղեղնաւոր ասի մեծագիր. (կէտը՝ 1.08
և 1.55.) Իսկ Թ. 110 քաջ մը (կէտը՝ 1.69) եւ
Թ. 111՝ ձուկ (կէտը՝ 1.50.) Մենագիր սեփն վեր-
ջինըս ալ: — Դ Տիպ՝ երեք գրամ՝ (Թ. 112—114.)
Առաջակողմը՝ Հրահատայ պատկերը զնդաձեւ
ճակատի-նշանով, արածայր մօրուք եւն՝ նոյն
Գ Տիպի Հետ. բայց արքայն թեքակատար: աստղ
և մահիկ. ետեւը՝ արծիւ թեւատարած կոցով
պսակ բանած արքային գլխուն վրայ, Յետակողմը՝
Արշակի Ի գահի եւ արձանագիրք՝ նոյն Գ Տիպին
Հետ. աղեղնաւոր ասի մեծագիր: Աստղ կէտը՝ 3.61,
և 3.88 եւ 3.72: — Ե Սիպ՝ միակ պղինձ մը
(Թ. 115.) առաջակողմը՝ Հրահատայ Ի պատկերը
եւն նոյն նախընթացիներուն Հետ՝ առանց ճակատի
նշանի, միայն՝ արքային գլխուն առջեւ մահիկ եւ
աստղ, առանց ուրիշ զարդի: Յետակողմը արձանա-
գրութիւն չկայ. պատկերը՝ դուռն Բախար բրգաւոր
թառով, վարդ Կոլիկի՛ն՝ ՄՏ — 280 Մէտիկ.
(կէտը՝ 2.29.) — Զ Տիպ՝ երեք պղինձ (Թ.
116—8.) Առաջակողմը՝ Հրահատայ Ի պատկերն
եւն նոյն, միայն լանջաւանակն որտ չ'երեւար,
եւ արքային գլխուն առջեւ՝ աստղ, ետեւն ալ՝
աստղ եւ մահիկ: Յետակողմը՝ արձանագրութիւնը
Հառուկոր. Թ. 116 մենագիր. պատկերը՝
Թ. 116 եղջերու արօտական՝ գլխուն վերեւը
Խոնջող արծիւ մը (կէտը՝ 1.55.) և Թ. 117—8՝
սփոր, որուն երկու անիւքներն խաղող կախած,
վրան արծիւ մը նստած. (կէտը՝ 1.19 եւ 1.59.) —
Է Տիպ՝ շորս գրամ՝ (Թ. 119—122.) Առաջակողմը՝
Հրահատայ Ի պատկերը եւն՝ նոյն, առանց ճա-
կատի նշանի. արքային գլխուն առջեւ՝ աստղ եւ
մահիկ. գլխուն ետեւ՝ Յաղթութիւն որ զարքայն
կը պատկեն: Յետակողմը՝ արձանագրութիւնն
անընթեւեւի՝ բարբարոսական նմանորութիւն
մ'ըլլալով՝ յունական արձանագիրն. պատկերը
սովորական՝ Արշակի Ի գահ՝ աղեղնաւոր. աղեղնաւոր
ասի մեծագիր, Թ. 120 Արշակայ կռակը՝
աստղ, Թ. 121—2 նոյն տեղը՝ մահիկ եւ նշան
մը: Աստղ կէտը՝ 3.60—3.67: — Ը Տիպ՝ երկու
պղինձ (Թ. 123—4.) Առաջակողմը պարզ՝ Հրա-
հատայ Ի պատկերը, արածայր մօրուք, երկայն
գահգորհճի մալ, ապարջ եւ մանեակ. գլխուն
ետեւը՝ Յաղթութիւն որ զարքայն կը պատկեն:
Յետակողմը արձանագիր չկայ կամ թեքակատար.
պատկերը՝ Բախար բրգաւոր թաղով (Թ. 123) կամ
վիթ (Թ. 124. վերջնաւ միանգրով.) Կէտը՝ 2.66
և 1.76: — Թ Տիպ՝ երկու պղինձ (Թ. 125—6.)
Առաջակողմը պարզ՝ Ը տպի պէս, միայն արքային
գլխուն առջեւ՝ աստղ մը, ետեւը՝ Յաղթութիւն
նոյնպէս: Յետակողմը՝ արձանագրութիւն չկայ.

պատկերի տեղ ալ նշան մը. կէտը՝ 0.95 եւ 0.90,
շատ ցածնեղ. — Բրիտ. Թ. թանգարան կան երեք
ուրիշ պղինձներ ալ, առաջակողմը՝ Հրահատայ
գլխուն առանց ուրիշ յաւելումաց, յետակողմը՝
միւս զարեւ եւ ուրիշ նշաններ: (Տես էջ 77—98.)

Հրահատ Ի Պարթեւաց զորագոյն արքայից մին
էր, բայց նաեւ անդուն էր բաւաւորագոյն, որ արդէն՝
իւշկու յիշեցնէր՝ ապանեց երաբար, ու ինքզմանս ըսու.
Հայրը՝ Պարթեւաց Նշանաւորագոյն արքայն Սրգիս (37Էն.)
Հինացեց նաեւ շախմատ որդւոյն, որպէս զի զգումուի
նշանաւոր Արշակունի մը զոր Պարթեւաց Հակաբայր զնեւ
կործանաւ: Բռնութիւնն այնպիսի էր որ ըստ մ'ազատեց
Պարթեւաց այնորհն փախած էին: Այս ժամանակը
նպատակաւ Համարեցաւ Անտոնիոս վրեժ առնելու Պար-
թեւներէն: Անտոնիոս որդեւն՝ Նիքաուսի ըսելով ըսու պա-
հա՛հա՛ն ըլլալով: Մարտասանն սիրել, եւ ասոր դուռնա-
թիւնն էր Հայոց տն ժամանակ Հռոմայեցւոյ Հնա ըլլաւ.
Վրան զի Բախարի վրէջ յիշուած պարտութենէն ետքը՝
Ղանդղիտու Հռոմայեցւոյ կողմ՝ վասակած էր Հայոց արքայն
Արտաւազ (Պղտւ. Անտ. 34.) Իսկ Արտաւազական Մարք
— որոնց արքայն ՄԻՏՀրատ 67Էն Ն. Բ. Ձերբարկայ Մեծի
փեսան՝ տնոր գերեզմանութեան ասի էր (Դրոն 12, 18),
իսկ յալըրին Դարեհ՝ Պարթեւաց Հնա բանաւեցաւ (Ապ-
պիան. ՄԻՏՀր. 108, Պղտւ. Պղտւ. 38) ապաւեւն Համար.
— յետոյ արդէն բոլորեցին Պարթեւաց ճիւղակեան ասին
ինկած էին, ինչպէս Հայք՝ մինչեւ Բախարի պարտութիւնը
Անտոնիոս 38Էն սկսաւ արշաւանքն 16 լեզներուց եւ բազ-
մաթիւ օգնական զոյգերով, որոնց մէջ էին 8000 Հայ Հե-
նեալք. բայց արքայն ուշ եղանակով եւ մտաւ Արտաւա-
տական, եւ պաշարեց Փրատապ մայրաքաղաքը (— Պղտւ. 34.
98 կ'ըսէ թէ ըստ Հռոմէններէ զնոյնութեանց՝ եւ այժմու
Ծախար—Սուլէյման) — ուր էին Մարտ արքայն Արտաւազ-
այ՝ որդւոյ Մարտարազանեղի՝ կանայքն ու որդիքն, մինչդեռ
ինքն արքայն օգնութեան զայցած էր Հրահատայ՝ որ ուրիշ
տեղէ կը պատկեր յարձակում: Բայց Սպարկիոս Ստատիանոս
որ երկու լեզներով, պաշարեալ զորեւոր եւ միջերկրով
պիտի Համարէ Անտոնիոս զմէջ, շրջապէս իր. Գաւիթ ժա-
մանկին, մանաւոր թէ Ստատիոսի բանակն զիջէր զի յուն-
կաբանի յարձակում կրեւով Պարթեւներէ, որոնց զուլն
էր Մեծեան, շարքուեցաւ բոլորովն (7500 Հայի.) եւ պա-
շարեան մերձեցող գերի ինկան: Այս լուրն այնպիսի վախոցոյ
ընթառազը Հայոց՝ որ իւր զօրքով ու դարձաւ իւր աշ-
խարհն, առանց Անտոնիոսի քով Համանելու: Փրատապ քով
թեւեւ եւ մերձեցան Պարթեւաց Անտոնիոսն, բայց
քիչ մ'աղաքն պաշարն Հասած էր, եւ պաշար փրառելու
զացող Հռոմայեցի բաժնիները Պարթեւներէն մեծապէս կը
Փախուէին: Չմանաւ ալ մտադուր ըլլալով՝ Հռոմայեցւոյ քա-
րէն բան չէր մար, բայց բանալիլը Հրահատայ Հետ, եւ
զաւաճելու սիրիկ, Հրահատայ իտեղեւ ալ կարաւելով թէ
խաղաղ էր թողուլ՝ թէն էր իւր քաղաքին երկունս: Բայց երբ
գարնն սկսաւ՝ Պարթեւաց Հայտնեալն սկսան, եւ ամեն որ
պէտք էր ամեն կողմանէ պաշտպանել. պաշարն պակսեցաւ
եւ Հնապատութիւնը սկսան: Երբ 27 օրան մէջ Հռոմայեցի
Հայոց երկինքն իրապիսի ամիս Հասան, ուր Պարթեւաց ստի-
պուած էին Հալաբումը դարբեցնել, Հռոմայեցիք կործա-
ցուցած էին պատերազմազոց շարքոր մասն (24.000 Հայի.)
պաշարաբերաց երրորդը, եւ ամեն միջոց: Ու-թ Հայք
Հոգի ալ մտան Հայոց լեռնաւ աշխարհը կորելանցնելու
ասան ցրտեւ եւ ձնա՝ ինչսերեւ, եւ Հռոմայեցիք բանակն
բնալիլը՝ վրէպը՝ թէն Արտաւազ Հայոց՝ շներեր որ ձնան
Հայոց աշխարհն անցնեն եւ ինքան ըսանեցին: Պղտւ. 34.
(անդ 100—1) գեղեցիկ էր նկարագրել այս ամենաց պաա-
հաւը (— անհմտութիւն տեղեւոյ, պատարասութեանց
թերութիւն, բարեկարգութեան պակասութիւն՝ որ արդէն
Փրատապ պաշարումնէն յառաջ երեւան եկած էր, բայց

մանաւանդ յետոյ՝ դարձի ասեմ, դո՛ւնապուգով անձնատուր
ըսաւ, բայցպէսպէս պատահարութիւն իսկ զօրաւորն դէմ,
եւեմ, ամբողջ պատահարն համաժողովով շարունակեմ Ե
առական արշաւանայ հետ։ — Եւ լաւ կերպով իմ մօրէն
այն ամբաստանութիւնըն, զոր պատմագիրք աւ կրկնեմ
են, իբր թէ այս ամենեւն պատճառն ըլլայ Արտաւազդ
Հայոց, որ զբրգած ըլլայ զՆոստրոս պատերազմին, բայց
ծանօթ Պարթեւեայ հետ ի բանք ըլլալով՝ կամու օգնու-
թեան չհասնեմ Ստամբուլ մը, որքանեւ իմ օգնու-
թեան չհասնիլը թերեւս բոլորովն անհիշ ըլլայ, կընեմ,
բայց նաեւ կարելի չի տպագրանել, ճանաչեմ զեպ
Հռոմայեցիք պարտուած՝ դուռնանք մը դանելու պէտք
ունենին, եւ առ ի չըլլէ՝ դուռն Արտաւազդն, զոր Անտո-
նիոս խորհուրթեամբ իրեն կանչելով — իրեն թէ իւր ի
նշխուպարտայ ունեցած Աղեքսանդր որդւոյն կնութեան
կուգէ ամուսն առջային դուստրը, — բանաւորել ըրաւ, եւ
Հայոց աշխարհը թանկ, եւ զԱրտաւազդ իւր ամբ խաւքն
Աղեքսանդրին առ իշխուպարտութիւն, ինքանեւ եր որ աւարը
թանկեղան ասեմ ասիւրի բաժինը Հրահատ ասան՝ Բարսեղ
Արտաւազդ գոգոհ թար։ Ան գոտուած՝ սկսաւ բա-
նակցութեան մէջ մանկ Անտոնիոյ հետ, որով 33ին ըրաւ-
նի ամուսնին անձուելով, զանկարի եղան Անտոնիոս եւ
Արտաւազդ Բարսեղ։ Ըստ այսմ նախ Հայոց աշխարհին մաս
մը, յառկապէս Symbace աշխարհն որ ի թեւ Բարսեղ եր
(Սարգ. ԺԵ, 523) արտեւան։ Արտաւազդայ եւ օգնական զօրք՝
Պարթեւեայ դէմ, մինչդեռ Արտաւազդ ալ օգնական զօրք
առաւ Պրոսպերայ ընդդէմ Հոփաուրիանոսին։ Անտոնիոս ին-
չեւս Աղեքսանդր որդւոյն սահմանեմ եր՝ իբր թէ ալ իւր
ըլլայ՝ Հայոց թագաւ, եւ որդւոն եր որ Բարսեղ արջային
դուստր անոր կնութեան արաւի։ Սակայն արդեն Հայք
Արտաւազդայ բանակելուն պէս՝ արջայ հրատարակեմ էին
անոր արդէն Արտաւազ (346ն.) որ ի հարկն սովորաւ եր
իւրէն աշխարհէն, եւ ապառաժով Հրահատայ Գ ջով, եւ
որ որոշեց Հայոց զաւր գնել նոյնը՝ իրաւ մ'ալ ապով
Բարսեղ Արտաւազայ։ Վերջին Գ սուղան կրցաւ պաշա-
պանել իրն փրկել Պարթեւեայ դէմ, բայց եր Անտոնիոս
են ինչեւս աշխարհեցաւ օգնական Հռոմայեցիք շարքն ընդ-
դէմ Հոփաուրիանոս գործեմնելու, իսկ իւր ասան մարա-
կան շարակեմ, Արտաւազդ Բարսեղ շարակող խորասկոխե-
ցաւ եւ զերի ինկաւ։ Բարսեղան եւ Հայք Պարթեւեայ
մեքսն ինկան, մնացեալ Հռոմայեցիք պահակաւորը ջուր-
դուցեցաւ, եւ Արտաւազ Հայոց զաւր գործեցաւ (30ն)։
Այս յայդդութեանց վրայ իմ սկսիմ Պարթեւեայ ներքին
խռովութիւնը, որուն միջոցին Բարսեղ Արտաւազ յա-
նդեցաւ իւր ամբնք փառելի ապաստանով Հռոմայեցոյն։
Հայք ալ արդէն 29ին Հռոմայեցեայ հետ գործեցին կոր-
գարգան էին, փառ իմ Պարթեւեայ ներքին միջոցը շատ
ալ միջխնայեցաւ ընդ։ Դոփաւն Արտաւազայ արդէն ալ՝
Անտոնիոս եւ իշխուպարտայ գորտուելու եւ մեռնելն եւ
Հոփաուրիանոս միահեման ըլլալն (31 եւ 30) նոյնը՝ Հռոմ
տարուած էին, եւ երբ Հոփաուրիան արեւելք եկաւ (29ն)
պատճառ մը լիար զԱրտաւազ ջնանաւաւ։ Ի հարկն նաեւ
ի Հայս ներքին երկպառակութիւնը անպակաս եղան, եւ
Հռոմեանք կողմնակալութիւն ի միջոյ զորքանք՝ ննդա-
թեան պակասեց զԱրտաւազ (21ն) եւ ինքեցի Հոփաուրի-
անոս Արտաւազայ արդին Յիզգուհի Արտաւազի եղբայրն՝ զոր
Հոփաուրիանոս Յիզգուհի մեքս առաւ ամուսնու ի Հայս, եւ
որ եկաւ եւ նուստնով երկրին՝ արջայ զաւր զՅիզգուհի
(20ն)։ Պարթեւեայ ներքին միջոցն չիւր ձգի որ այս ամ-
ուսն արդեւք մ'ըլլան։ (Գուալմ. 97-102)

(Արշով ԺԳ, 2) Երբոյ Բ, իբր 32 եւ 26
Գ, Բ. միայն երկու շորեքդրամանկ։ Առաւելորդն
արջային պատկերը՝ լիամբուս, երկուսն զանգրա-
հեր մաղով, գլուխն ապարոշ, վիզը մանեակ եւ
կուրծքը լանշպանակ։ Ենտանկոյմը՝ Յրգաւս Բ ար-

ջունի տարազով զաւհի վրայ, առջեւ՝ Բախտի պատ-
մանաւան, եւ վերնահանդերձով, գլուխը կաշուք,
իբրն արմաւենի մը կու տայ աղիւ, ձախ մեղքով
իշխանութեան շուպը բռնած։ Բախտին ետեւեւ
աջոյնովը տարեթիւս Հ Մ = 286 Սեւեկ, վերը՝
ամիս ԶԱ (Քանաթիկոս) Արմաւազըրը (Βασυλευς)
Βασιλευσ Αρσασω ευεργετος αυτοχρατωρ (φιλ)-
ορωματο (επι)φανου(ς) (φωλεληγος)։ (Վարդայի
արքայից Արշակայ Բարեքործի ինձնակալ Հռոմա-
նիքի Նշանաւորի Հելլենահայերի, 1) Նշուր. 13.72 դր.,
շատ ցանցաւ։ Երկերորդ շորեքդրամանք նոյն, բայց
արքայի ձակաւորն վրայ վերը յիշուած Նշանակա-
նուի։ Արմաւազիքն ալ նոյն, բայց ծիւղ. Ինք-
նակալ Հռոմեաների բառերը մարած. տարեթիւր,
Հ Մ = 286 Սեւեկ, ամիս ΔΑΙ (Գեդեսուկ) իշխուր
14.01 դր., շատ ցանցաւ։ (Ցես էջ 99)
(Արշով ԺԳ, 8) Միջբոյս Բ, 12-9 Կ. Բ.
Գրամ չէ զարեւած տակաւին։

Հրահատայ Գ յայդդութիւնն Հռոմայեցոյն դէմ՝
զինքն սեւի բանաւոր ըսած էին։ Արդէն 33ին ապառաժու-
թիւն մեքսն ըլլալու եր, եւ 32ին արդեն հոփաւորայ մը
կար (— Գուալմ. 102 կարեն թէ թերեւս Հրահատայ ինք
արդին, որ ասոր հարստ անպնեւած ըլլայ հորեմ, ինչպէս
ըսեց, եւ իրեն ըլլան այն գրամները Բարսեղ-Յուսին 92
Կ. Բ. թուին, զոր Գարսեղը՝ էլ 44՝ Յրգաւսը Բ կ'ըն-
ծայրէ)։ Յամեղայն դէպք 32ին Յրգաւ Բ հոփաւորայ չուած
եր Հրահատայ դէմ, թեւն 30ն Կ. Բ. պարտուած՝ ստի-
պուած եր Անտոնիոս պատմաւանկ Հռոմայեցեայ ջով Հրա-
հատ եւ պահանջեց զՅրգաւ Հոփաուրիանոս, որ Անտոնի-
քն այն փամեակ, բայց ստի մօրէն, Յրգաւ կրցաւ կրկն
մանկ Պարթեւեաստան, եւ այնպէս յանկարծին բերաւ
զՀրահատ՝ որ անապարից փոխիլ, օգնեմնելով ալ իւր կա-
նայքս որ գերի ընեման, բայց իւր կտուր արդին մեքս
ինկաւ։ Յրգաւ Բ գրաւեց զաւր իբր 27ին Կ. Բ. եւ
Հրահատ ստիպուեցաւ փառելի եւ Սիբիւրեայ ջով
օգնութիւն փոխել։ Այս Յրգաւն եւ 286 Սեւեկ,
Թուականութեան շորեքդրամանակն «Արքայից Արշակայ
Արշակայ Երեքեմեան Աստուկարտ Փիլիստինոս Երեքեմեան
Փիլիստինոս» տեք իրը։ (Գուալմ. 102-3)։ Հրահատ Սիբի-
ւեայ օգնութեանը իրեն եկաւ զաւհ ամուսնու, եւ Յրգաւ
Բ ստիպուեցաւ՝ ասանք իսկ պատերազմի ապաստանիլը
Ագառնոսի ջով (25 Կ. Բ. տարին)։ Ագառնոս Գնեց
(23ն) Կ. Բ. չուցին Յրգաւն, եւ Հրահատայ հետ բա-
նակցութեան իրենք կորգարդեց, եւ ասով Հրահատայ
արդին՝ իւր Յրգաւ Բ բերած ասանք եր պատեման, փոխարենն
անովով Պարթեւեայ ասանք իրենքն ու Նշանակեցը Բար-
սաւ Բ Անտոնիոյ օրերուն։ Այս գերեզմանը եղաւ 20ն, երբ
Ագառնոս Անտոնի Բ. Գուալմից իրաւամբ կ'ըսէ թէ
Պարթեւեայ այս ին յանն չէին ամուսն, ի թեւ իրենք ներ-
քին միջոցն ներքեւ։ Վասն իմ յայտնի եւ որ խառնեթիւնը
զարգան չէին։ Գուալմից իմ Հնուցեցի այս պարտաւ
նաեւ անկ եր 23ն Կ. Բ. սկսեալ գրամաւանութիւնը
զարգան եւ՝ Նշան ինչեւ փամեակին, եւ միայն զրամը 10
թուին Կ. Բ. Հոփաւորներն՝ ասանքն յիշատակայ որ-
ժանի գեղեք իմ ամբիւ ըլլալու, եւ թերեւս, կ'ընեմ, զաւր
կրկն մեքս անցնելու ասան։ (Իրք ալ ինչպէս վերը տե-
սանք, Հրահատայ որդ թուականաւ շորեքդրամանք եւ 286
Սեւեկ, եւ 280ն միւլը 310 զրամ միւլը, բայց փայմ այն՝ որ
իմ յիշուի 302 եւ 308 Սեւեկ, Թուականաւ, ըսել ե իբր ջան
տարին)։ Թէ Հրահատ անցած մ'ալ մեքսուած եւ, յայտնի
եւ անկ եր 12-9 Կ. Բ. տարեկը իմ անեմնք որ Արա-
կունեայ զաւր նստած եւ ուրիշ մը, այսինքն Միջբոյս Բ,
որուն հետ՝ ըստ Յուդեակով (ԲՄ, 2ն, Եր. ԺԶ, 8, 4)
գաւազդութեան մէջ եր ընդդէմ Հռոմայ՝ Հերոփոն Հրեկեց,

որ թնշուս մտադիր կ'ընէ Գուռաշ՝. (տե՛ս 118-) զհետեց առ-
շարժութիւնն սկսեալած է: Այս միջոցներուն կրկին անկա-
ռապան Արքայատանակն Մարքը, որոնց թագաւոր եղաւ
յիշեալ Արքայատաղայ որդին Արիորադանէ Բ, Հռոմայե-
ցուց օգնութեամբ: Ապապի իբր 10-98ն Ն. Է. Հռոմացա Գ.
կրկին ձեռք բերած եր գահէջ. եւ որպէս զի ամէն գահէ
Հալուսապարսկներն ազապի նորանշան բան մ'ըլաւ, — իւր
մէջ սիրելի կ'ընէր — Թեոս Մուսսո Ուրաշնա անուն, որ խառ-
ւածի գերի մէջ եր՝ Ագաստանն իրեն իբր Հարք պարգե-
ւաւրուած — խորհրդով, Ագաստանի քով պատանդ խառ-
նեց իւր շորս շափահաս որդիքն, երկու հանուքն եւ անոնց
զաւակները, քովք պահելով ժողով յիշեալ Մուսայի մէջ
զաւակն իւր կրտսերութեամբ որդին: Բայց ճիշտ այս որդին՝
իւր սոր Հաւանութեամբ՝ սպաննեց բաժաւոր Հայրեն, եւ
իրեն զբաւեց գահն՝ իբր Հրահայ Ե կամ Հրահայտի:
(Գուռաշ՝. 102-8, 115-74)

(Արշալի Ժ-Ե) Հրահայ Ե, 2 Ն. Բ. — 4 Յ.
Բ. 22 կտոր, որոնց 15 կտորն իրեն Հրահայտայ, եւ 7 կտորն
Հրահայտայ եւ (իւր մօր ու կնոջ) Մուսայ տիկնոջ: Հրահայտայ են նախ ինն Զորեք-
գրամանք (Թ. 1—9): Առաջակողմն՝ արքային
պատկերը, որսածայր մօրուցը, երկայն գանգաբանք
մագով. գլխին ապարջ, ակունքն օղ, վերջ մա-
նեակ եւ կուրծքը լանջապանակ: Յետակողմն՝ Հրա-
հայտ Ե արքունի տարազով գահի վրայ նստած, առ-
ջեւ կիցած Բաւորն՝ պատմունանաւոր եւ վերնա-
Հանդերձով, զուրկի՝ կապով, եւ իրեն ապարջ
մի կու տայ, միւս ձեռքն ալ ամուրթեղնաբաժնով:
Արեւմտեգիրն (Basileus) Basileus (Արսախոս)
εὐεργετοῦ δικταίου επιγραυουσε φιλελλήνων («ար-
քայի արքայից Արշալից Բարեգործի Արքարդի
նշանաւոր Հելլենագիրք»), Թ. 1—3՝ յետակողմն
գնդապետ նշանաւոր: Թուականքն են՝ Թ. 1՝ IT =
310 Սելեւկ, ամիսը ΠΑΝ (Ողբվիւս) կշեռ՝ 12.62,
շատ ցանցաւ: — Թիւ 2՝ Թուականք նոյն, ամիսն՝
Գորպիւտն, կշեռ՝ 10.82, շատ ցանցաւ: — Թիւ 3,
Թուականք նոյնը, ամիսը՝ Հիւպերն. կշեռ՝ 11.85,
շատ ցանցաւ: Թիւ 4-էն սկսեալ առաջակողմն նոյն,
միայն անոնց վրայ արքային ճակատին վերջ յի-
շուած նշանք կայ (Թ. 6, 8). եւ արքային գլխուն
առաջը եւ ետեւը Յաղթութիւն որ զարքային կը
պատկէ. յետակողմն՝ Արշալի գահի՝ արձնաւոր.
աղեղան ներքեւ՝ մենապիւր. արձանագիրը նոյն:
Թ. 9 Արշալից գահի առի՝ մահիկն: Անիւսն՝
այսրինքն, Թ. 4—9՝ Թուականք եւ նոյն՝ AIT =
311 Սելեւկ. ամիսն եւ կշեռն Թիւ 4՝ Դիւս, 9.76.
— Թ. 5՝ Ողբվիւս՝ 11.15. — Թ. 6՝ Գորպիւտն՝ 11.47.
— Թ. 7՝ Հիւպերն, 14.00. — Թ. 8—9 ամույ
անուան տեղ չէ մնացած. կշեռ՝ 10.95 եւ 14.10:
Ընդհանրապէս ցանցաւ կտորներ են, իսկ Թիւ
1—3 շատ ցանցաւ: — Ասոնցմէ զատ կան երկու
գրամ՝ (Թ. 10, 11) որոնց վրայ ալ նշանակ թա-
գաւորին գլխուն առաջն եւ ետեւը պատկող Յաղ-
թութիւն. յետակողմն եւ արձանագիրը նոյնպէս.
կշեռն՝ 3.72 եւ 8.77: Ետակողմն ճիշդ նոյն
տպով՝ շորս պղնձ (Թ. 12—15), որոնց յետ-
ակողմն է՝ Հրահայտ Ե ձիւր վրայ (Թ. 12.) կին մը
բազմի մ'առաջն, ձախ ձեռքն արմունենի, աջը՝ բազ-
մին վրայ բարձրացած (Թ. 13.) ինքն արքային խորա-
կանեւի մը վրայ նստած (Թ. 14) եւ մահիկ վրան
ստաղ (Թ. 15): Ասոնց կշեռն՝ 1.30—1.94:

Հրահայտայ Ե Մուսսո որդին՝ Հրահայտին են
նախ երկու շորեքգրաման (Թ. 16, 17): Առա-
ջակողմն շորս կողմն գրուածքի ձեւացող («արքայի
արքայից», կ'երեւայ): Հրահայտայ եւ պատկերն առ-
ջեւ եւ պատկող Յաղթութիւնը. եւ գլխուն ետեւը
Թուականն ΔΙΤ = 314, Յետակողմն՝ շրջա-
փակ արձանագիրն ձեւացող՝ ΘΕΑC ΟΥ(PAN)IAC
(MOYCHC) (ΒΑΣΙΛΙCCHC.) (Թիւ 16—7 արձա-
նագիր Թուականատար, բայց Թ. 18 են գրամը
լիակատար այսպէս պահած.) այսրինքն՝ («Թեոս
Ուրաշնայ Մուսայ թագաւորայ, կամ եթէ թարգ-
մանել ուրիշ՝ Մասաւուսահայ Երկնայնայ
Մուսայ թագաւորայ»): Մ'էջնեղն Մուսսո տիկնոջ
պատկերն թագաւ, ապարջով, մանեկով եւ օղով.
գլխուն առաջն Յաղթութիւն, արձանագիրն
կը պատկէ. գլխուն ետեւ ապարջի փողփողեալ
վերջաւորաց մէջ գնդապետ նշանաւոր, եւ ամույ
անունը ΛΟ (Λοϋϋ), կշեռ՝ 12.27. Թ. 17
տարեթիւն առ արձանագիրը մայրած. ամիսն՝
Հիւպերն, կշեռ՝ 14.05: Երկուքն ալ շատ ցան-
ցաւ: — Ասոնցմէ զատ կան շորս գրամ եւ մէկ
պղնձ (Թ. 18—22), որոնց վրայ առաջա-
կողմն Հրահայտ Ե լիւսմօրուս է, միւսն՝ երկայն գան-
գահէր. նոյնպէս՝ ապարջ, մանեակ եւ լանջա-
պանակ. գլխուն առաջն եւ ետեւ մէկ մէկ Յաղ-
թութիւն պատկաւ: Յետակողմն ալ Մուսայ
տիկնոջ պատկերը՝ նոյնպէս թագով, ապարջով,
օղով եւ մանեկով: արձանագիրն նոյն՝ լուսաւորն
ամբողջութեամբ պահուած. իւրաքանչիւր գրամ
մնացողով. կշեռ՝ 3.57 մինչեւ 3.89: Նաեւ պղնձ
ճիշդ նոյն տպով է, ուստի առաջակողմն Հրահայ-
տայ եւ յետակողմն՝ Մուսայ պատկերներով.
Թուական եւ ամույ անուն չունի, կշեռ՝ 1.22: (Տե՛ս
էջ 100—3.)

Հրահայտ Ե կամ Հրահայտայ, որ 2ին Ն. Բ. գահ
եղաւ, իւր սակաւատեւ իշխանութեան տանն ալ առիթ
ունեցաւ Հայոց գործերուն խառնուելու: Յիշեցրեմ վերջ
Արտաշիս սպանմամբ եղբորն Յիզանայ գահ կ'ընէ (207ն):
Երկուր շուեց իշխանութիւնը, եւ քիչ մ'ետքը գահակից
եր որդին Յիզարն Արտաք եւ իւր քղրը Երատայ, զոր
պարսկական սովորութեան Համեմատ կոտորեան ալ առած
էր: Հրահայտայ եւ Մուսայի նման՝ ստանցմէ ալ գրամ կայ
մէկ կողմն Յիզարնայ՝ եւ միւր կողմն Երատայի պատկե-
րով եւ յունական արձանագրով (Գաթիւն, Բ. 98): Նե-
րսեալ թէ երոց վերջը Համայնեցուց Հայոց չէր, զան
զի կը խառնէ Ագաստայ զՅիզար (6ն Ն. Բ.) եւ առ իւր
ստորակազմեղն ձեռքը կը մերթէ զՅիզարն, եւ թագը կը
տրուի Արտաւազայ մը: Բայց Յիզարն դիմած էր Հրա-
հայտայ, եւ առ օգնական եղաւ Հայոց, որ Արտաւազ-
այ դէմ եղած էին: Արտաւազ եւ իւր օգնական Հա-
նուսիքը մերթուեցան աշխարհէն եւ Յիզարն կրկին

է Այս յորդորմանց առիթը դիտել կու տայ Գուռ-
աշի որ նոյն ժամանակներն արեւելեան արքանեաց մէջ
շատ սիրուած էին մուսայից յորդորմանքները: այսպէս Երատայ
արեւելքն յունական պետութեան վերին արքային Հեր-
մոսի կնիք կը կոտորէր Նալիսովս, եւ Հայոց այս Յիզարն
արքային կնիք՝ Երատայ: (Գուռաշ, անդ 118, Կում 5.)
Զարմանալի զուգակողմն թեանք նաեւ նոյն Երատայ շորս
եր Յիզարնայ եւ գրամը վրայ անոր Հետ կ'երեւայ, մինչդեռ
Հրահայտայ եւ իւր մայրը նոյն Հանգամանաց մէջ են:

12,48 քր.: Արդ այս Թ. 2—4 շրթերգրա-
մաններու Տնամար կը յառերև. Հեղինակը Թե բոս-
տաննայն Տնամանկանութեան Ռոմի ըլլալով եւ
իրենց վայր քրտշուած արքայի պատկերը նշոյր
ըլլալով Թ. 1 շրթերգրամանին հետ: Բայց բոյ-
րովի մանրեցնել այլ չէ: Վասնի չառ կարելի է չ
ընտանան Գ արդէն Սերեկեան 323 Թուին Օգոս-
տոսին դաշեալով ըլլալ: Իսկ քրտմանը նշոյր տարբ.
Օգոստոս եւ Սեպտեմբր ամիսներէն են, որով
կրնան Արտանանայ Տրամանա կոխուած ըլլալ: —
Ռոմի շրթ քրտմանը (Թ. 6—8) աւաղապարէ՛ք ար-
քային պատկերը իտմանէն է, կործմաբով դրուելով
պարտով, սկանջն ոչ եւ վիզը՝ մանեակ: Եւտաու-
կաղիք Յաղթութիւն ալ չէ, քոյով բանած արմաւենի,
եւ. ձախով՝ ասորաշ: Վերնագրին եւ Բաւսևս
Սոսոյնց տեւիգաժ Արտաթանոն (Վարտ, Ռե-
յաղթիմ Արտանանայ...) վարք մնալորէ: Նշեալ-
(Թ. 6) 3.93 քր., միւսներուն 3.82 եւ 3.93 եւ
3.74 սյալագրի մնալորէրով: Վերնագրին կամ ար-
ձանագրին այս անստորի եւ յոյսորտարան ոճը,
նաեւ քրտմանը առ Տաւորաթի բնիկ պարթեւական-
ներէն տարբեր տիպը կը մեկնուի: Կըսէ, անով որ
Ռոմի բար առած Տնամանին կրճտութիւնը կու-
նայրը պանծածոր երեւցնել: Կրճտութիւն մ'որ կրնի
տղտալքեր եղաւ ի Պարթեւս: Պղնձներուն (Թ.
9—12) աւաղապարէ բաց ի Ռոմի պատկերին քրտ-
մոց Տնաման եւ տարով իյլ արձանագրեր՝ Բա-
ւսևս օսոսոյնց («արքայ Ռե-յաղթ») Եւտաուկաղի-
քին արձանագրութիւնը, այսինքն՝ Վաղայ Ռոմիւն-
յաղթիմ Արտանանայ», եւ մնալորէր. բայց ար-
ձանագրութիւնը միայն Թ. 9ի վայր, միւսներուն
արձանագրութիւնը՝ կոխուելով. կըբրկն պատմա-
աւ. դուրս ինկած են: Թ. 11—12 յետաւորութիւն
Յաղթութիւն, ալ ձախը բանած արմաւենի,
ձախն ասորաշ: Նշեալներն 1.47, եւ 1.15, եւ
1.43, եւ 1.44: (86 եւ 9 105—107.)

[illegible][illegible]

Արամադարին է՝ (βασιλεωσ) βασιλ(εων) (Αρχαου) (εὐεργε (ου) δικαίου (επ)φανους (φιλε)λλγ- (νοσ) ('Արքայի արքայից Արչապոյ Բարեգործի Արչապոյ Նշանաւորի Հելլենաւորի,») Արիստելու կերպին պատճառաւ տարեթիւք դուրս մնացած . մանց անունն ալ այլաձեւ : Արիւք 9.80, շատ ցան- ցաւ : Նոյն եւ միւսեւրեւն ալ ընդհանուր նկարա- գիրք : Թ. 2 տարեթիւն նշնպակ դուրս մնացած . Թ. 3 մնացած . երկուքն ալ ամբն եւ Գորպիւնու . (Հշխ.՝ 12.65 եւ 13.51. շատ ցանցաւ.) Թ. 4 Հաւաքմանս՝ բուն դրամ չէ, այլ նշնպակ Արչապի Հաւաքման մէջ գտնուած մարկահոյդէնմանպատա- ճեն՝ որ բոլորովին նոյն եւ Պրիւէշ-Ոստէնի ունեցած մէկ շորեքգրամանին հետ : Արիւշ նման մ'ալ կոչ- Բրիտ . Պատմագրարուն : Աւուց վրայ նորանշան տա- ւեր գտնուելով՝ փոքրէր եղած են զանոնք իրեն- ք տարեթիւ մեկնելու : Հեղինակը մեռ էր այսպիսի մեկնութեան մը համաձայն բլլալու, այլ մանց անուանց անորոշ եւ անյաշուղ գրութիւններ կը համարէ : Թիւ 5 շորեքգրամանն ունի լաւ պա- հաւած է, եւ առաջակողմն արքային դիմուն տա- ղեւ ունի տարեթիւ ΔΛΤ = 334 Սելուէ : Գեա- ւորողմն ալ արձանագիրն է միայն (βασιλεωσ) (βα)σιλε(ων) (ε)ϋεργε(του) (Αρχαου) ('Արքայի արքայից Բարեգործի Արչապոյ,») Պատկերն ալ իրէ մ'ալորդէ է, այսինքն՝ Արտաւան կը նստի կարճ թիկունքով գահի վրայ . առջեւը կեցած Բախար իրեն արմաւենի կ'ընծայէ, իսկ Արտաւանոյ առջեւ ծնրաւորն է պարթեւական տարադոլ մօրուով մարդ մը (անշուշտ, կ'ընէ Հեղինակը՝ յաղթուած Հակարարը մը) որ ապառոշ կու տայ արքային : Տարեթիւնն է հոս ալ ΔΛΤ = 334 : Արիւք 13.43 շատ ցանցաւ : Գրամիս այս եղական երեւոյթը կը մեկնէ Հեղինակն անով որ Արտաւան թիկ պար- թեական ոճով վրէժ կը լուծէ հոս իւր հակա- աւադարին : Ունի Ս գէժ, որ հռոմէական սա- վորութեան համար պանծանք գորշով առած էր, ինչպէս անոնք, իւր գրամները՝ 'Արքայ Ոստիւն յաղթեալ Արտաւանոյ,» (տե՛ս վերը : Նշանակալից կը գտնէ Հեղինակը նաեւ այն պարա- գան որ հոս էր պակսի՝ 'Հելլենաւորն յորդրանք, որ գրեթէ սովորական եղած էր ամեն արքայից գրամով վրայ . եւ այս՝ իրեն նշան իւր հակառա- կութեան թնդգէ՛ժ՝ արձեւանտը՝ որ պայտպան էր Ունի : Թ. 6 շորեքգրամանն՝ որ Արիւշանի Հաւաքմանն է եւ շատ ցանցաւ, ունի տարեթիւ ΔΛΤ = 334, կշիւք՝ 8.77, Հեղինակը Բրիտ . Թանգարան տնայն է նման շորեքգրաման մը ΕΛΤ = 335 թուականու, եւ Վ. Բոթ (էջ 147), կը յիշէ սարիշ մը ΑΛΤ = 331 թուականու : Թ. 7 շորեքգրամանն եւ անոր հետ միւսներն այն տա- րեւորութիւնն ունին, որ նախ արձանագիրն է βασιλε(ωσ) (Αρχαου) (δικαίου) (επ)ιφανους ('Արքայի Արչապոյ Արգաւոյ Նշանաւորի,») յեա- սակոյման պատկերն է՝ Արտաւան զ պարթեւի տա- րադրել ձիւս վրայ, առջեւը կեցած Բախար որ անշուղ իրեն արմաւենի կու տայ, ձախով իշխանութեան ցուպը բռնած, վերնախառն հաւած եւ զլուխը՝ բրդաձեւ թագ : Բացի մնացորէ՝ տարեթիւնն է ΗΑΤ = 338, կշիւք՝ 12.32, լիճնագիրները տարբեր՝

բայց ճիշդ նոյն 338 թուականն ունին միւս շորեք- գրամանքն ալ . Թ. 8 — 12. (Հշխ.քին՝ 13.42 — 14.81.) — Գրամները (Թ. 13 15.) առաջակողմն ունին արքային պատկերը երկու եւ արածայր մօ- րուօք, երկուք գահադուրենքով, միւս Հանգամանք- ներ նոյն : Գեաւակողմը՝ Արչապի ք գահի՝ աղեղ- նաւոր . արձանագիրն է βασιλεωσ βασιλεως (φιλε)λλγ- νοσ ('Արքայի արքայից Արչապոյ Բարեգործի Ար- քաւոյ Նշանաւորի Հելլենաւորի,») Տարեւոր բաւա- կան խառնակ եւ սխալաձեւ են, Թ. 15 նաեւ անընթեւնի : Արչապոյ աղեղան առի՝ մնացորն : Արիւշն 3.77 միւշէւ 3.89, վերջինը շատ ցանցաւ : Պրիւններն (Թ. 16—20), առաջակողմը նոյն . յեա- սակողմը՝ Բախար բրդաւոր թագով (Թ. 16, կշիւ 1.45.) քաղ մը (Թ. 17, կշիւ 1.37.) մահիկ եւ ատող (Թ. 18, կշիւ 1.15.), արուակ (Թ. 19, կշիւ 1.13) եւ միագլուխ (Թ. 20, կշիւ 1.78, շատ ցանցաւ.) (Տե՛ս էջ 108—112.)

(Ըրբ—ւնիւի.)

Հ. Բ. Զ.

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ԳՐԱՐԱԳՐԻ ԹԱՐԿԱՆԻՑ.

ՆՈՒՐ ԵՐԿՐԱՐԱՐԱՐԻՆԵՐԸ

(Ըրբ—ւնիւի—թիւնն.)

Այս է 'Գ—ւնի—տառանդարաց զոնոյ՝ ճառը : Բայց հոս անմիջական խնդիր մը կը յառնէ թէ վաւերական է 'Խոսարմուս,՝ անունն այս ծառին ձախար, եւ թէ՛ 'Տէր Խոսարմու,՝ մեկի ծանօթ 'Խոսարմուի թարգմանին՝, է : Հարցմանց մեր պա- տասխանը պիտի ըլլայ ուրեւ—ւնի,՝ վասն զի հառ- տասխան կամ ժխտելու այլուստ վկայութիւն կը պակսի : Ներքին քանի մը ցուցմունք զմեզ աւելի համոզուցին խիստօրէն պատասխանել :

Հայագրեան Բառագրոց յորինողներու՝ այս գրութիւնը Խոսարմուկայ ընծայելու զուտ անուան նմանութեան յառաջ եկած պատարան մըն է եւ ոչ այլ ինչ : Նշնպակ 12. Չամշեանի այս Խոսարմու ութերորդ դարու ինչորոց մէջ մուծանելու անձ- նակն անորեւք է — թէ՛նք ընդունելին՝ Նկատա- լով զաղանձ որ մեր օրինակը հառուած է այն բնագիր-գաղափարէն, զոր ունէին առջեւնին Հ. Չամշեան եւ Հ. Զ. Զեղինակը, անհիմն կը համա- րինք՝ նմանապէս մեր այս Խոսարմու Խոսարմու նմանութիւն հետ նշնպակն, որովհետեւ՝ ինչպէս կը տեսնուի՝ ճառիս 'Տէրմով Խոսարմու՝ ձեռագրին մէջ պար- թապէս 'Տէր,՝ կը յորջործի եւ ոչ՝ 'Հ. Զ. Զ. Զ. — Այսպէս այլուստ տեղեկութիւն պակսելով, մեզի կը մնայ զխոսարմու Խոսարմու՝ զննելու գործը :

'Յաջադէս քառասներորդ պահոց՝ ճառը կը բովանդակէ յիշեանք բաւական կէտեր, որոնք կրնան մեզի իբրեւ կուսած ծառայել, որովհետեւ ապահովութեամբ անոր գրութեան terminus post quamն . այսպէս գրութեան հեղինակին ծա-